

Agnieszka Romanko

EKSPOZYCJA CHUSTY ISLAMSKIEJ
PRZEDMIOTEM ROZSTRZYGNIEĆ
EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU PRAW CZŁOWIEKA

Manifestowanie religii poprzez noszenie chusty islamskiej w szkole i na uniwersytecie stało się tematem rozstrzygnięć Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC). Zgodnie z art. 34 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności¹ Trybunał może przyjmować skargi każdej osoby, organizacji pozarządowej lub grupy jednostek, która uważa, że naruszono jej prawa zagwarantowane Konwencją. Analizując zagadnienia związane z obecnością symboli religijnych w przestrzeni publicznej, należy dokonywać interpretacji w kontekście zgodności z gwarancjami wolności myśli, sumienia i religii z jednej strony, a stanowiskiem państwa świeckiego wobec religii z drugiej [Misztal i Stanisz 2010, 37-55]².

Problem uzewnętrzniania przekonań religijnych w szkole publicznej pojawił się na tle ujawniania tego poprzez ubiór i dotyczył zarówno

DR AGNIESZKA ROMANKO – asystent Katedry Kościelnego Prawa Publicznego i Konstytucyjnego w Instytucie Prawa Kanonicznego na Wydziale Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: aga2411@vp.pl

¹ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2. Dz.U. 1993 Nr 61 poz. 284 [dalej cyt.: Konwencja].

² Świeckość państwa oznacza atrybut systemu politycznego państwa proklamującego zasadę równouprawnienia Kościoła i innych związków wyznaniowych, nieuznającego przy tym uprzywilejowanej pozycji któregokolwiek z nich. [Sitarz 2013, 366].

uczniów, jak i nauczycieli [Garlicki 2009, 249]. Przed 2009 r.³ rozważane przez Trybunał sprawy dotyczyły symbolu chusty islamskiej. Trybunał w swoich rozstrzygnięciach powoływał się na zasady neutralności, bezstronności i laickości państwa. Przedmiotem niniejszego artykułu będzie przedstawienie wybranego orzecznictwa Trybunału w sprawach dotyczących symbolu chusty islamskiej w Szwajcarii, Turcji i Francji.

1. SPRAWA DAHLAB PRZECIWKO SZWAJCARII

Przedmiotem sprawy *Dahlab przeciwko Szwajcarii*⁴ było noszenie chusty islamskiej w szkole przez nauczyciela. Dlatego też stanowisko Trybunału w przedmiocie uzewnętrzniania przekonań poprzez ekspozycję symboli religijnych początkowo sformułowane zostało na tle zakazów adresowanych do nauczycieli. Podkreślono, iż szkoła może ustalać określone zasady ubioru w ramach swych struktur wewnętrznych, jeśli nie narusza swobody uzewnętrzniania przekonań religijnych. Zaakcentowano szczególną podatność małych dzieci na wpływy zewnętrzne oraz na autorytet nauczyciela [Garlicki 2009, 250-251].

1.1. Stan faktyczny i prawny

Lucia Dahlab, nauczycielka prowadząca zajęcia w szkole elementarnej z dziećmi w wieku 4-8 lat, zarzuciła naruszenie art. 9 Konwencji⁵ po-

³ Przedmiotem orzeczenia wydanego w 2009 r. był symbol krzyża w przestrzeni publicznej. ETPC w sprawie *Lautsi przeciwko Włochom* stwierdził, że obowiązkowa ekspozycja krzyża w sali lekcyjnej narusza prawo rodziców do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami. Zob. Wyrok *Lautsi przeciwko Włochom*, 3 XI 2009 Nr 30814/06 [w polskim tłumaczeniu]. „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2:2010 s. 203-218. Na skutek odwołania wniesionego przez państwo włoskie zapadło ostateczne, całkowicie odmienne rozstrzygnięcie w przedmiocie symbolu krzyża. Zob. Judgment *Lautsi v. Italy*, 18 III 2011. Application no. 30814/06. „Reports of Judgments and Decisions” 2011-III s. 61-117; polskie tłumaczenie wyroku: „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 3: 2011 s. 157-210.

⁴ Decision *Dahlab v. Switzerland*, 15 II 2001. Application no. 42393/98. „Reports of Judgments and Decisions” 2001-V s. 447-464.

⁵ „1. Każdy ma prawo do wolności myśli sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne. 2. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim

przez ograniczenie manifestowania swojej religii, co skutkowało zakazem noszenia chusty islamskiej [Evans 2009, 104].

W 1991 r. Dahlab zmieniła swoje wyznanie na islam, a w konsekwencji zaczęła nosić chustę islamską. 27 czerwca 1996 r. zorganizowano zebranie w sprawie noszenia przez skarżącą chusty islamskiej. W spotkaniu wzięła udział zainteresowana, jak również Dyrektor Generalny Edukacji Podstawowej oraz przewodniczący personelu szkolnego. Niepełna miesiąc później Dyrektor Generalny wystosował do aplikantki list, w którym poprosił o zaprzestanie noszenia symbolu religijnego podczas prowadzenia zajęć szkolnych. W piśmie tym powołano się na Ustawę Edukacji Publicznej (*Public Education Act*), stwierdzając „oczywisty środek identyfikacji narzucony przez nauczycielkę na dzieci, zwłaszcza w publicznym, laickim systemie edukacji”⁶. Dahlab odwołała się do rządu kantonu Genewy (*Geneva cantonal government*), a następnie – po odrzuceniu apelacji – do Sądu Federalnego (*Federal Court*), który podtrzymał dotychczasowe rozwiązania w tej sprawie.

12 listopada 1997 r. Sąd Federalny rozstrzygnął kwestię neutralności religijnej systemu szkolnego z punktu widzenia dopuszczalności manifestowania swoich przekonań religijnych przez sposób ubierania się nauczyciela. Uznał, że prawo wolności religijnej nie może być traktowane jako absolutne i podlega ograniczeniom zgodnie z zasadą proporcjonalności. Odwołując się do tej zasady, wolność sumienia i wyznania wymaga uzgodnienia z interesem publicznym, czyli z neutralnością religijną szkoły publicznej. Zakaz noszenia oznak religijnych nie może być traktowany jako przejaw naruszenia wolności religijnej [Safjan 2003, 70-71; Sitarz 2014, 248-249].

Zgodnie z prawem krajowym w przedmiotowej kwestii „system edukacji publicznej powinien zapewnić respektowanie wierzeń politycznych i religijnych dzieci oraz rodziców” (Sekcja 6 Ustawy Edukacji Publicznej). Konstytucja Federalna z 1874 r. w art. 27 § 3 stanowi z kolei, iż „powinno być możliwe dla członków różnych wyznań, aby uczęszczać do szkół publicznych bez wpływu w jakikolwiek sposób na ich wolność sumienia i wyzna-

ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób”. Szerzej zob. [Warchałowski 2004; Stanisz i Sobczyk 2014, 61-73].

⁶ “An obvious means of identification imposed by a teacher on her pupils, especially in a public, secular education system”.

nia”⁷. Konstytucja przyczyniła się do laicyzacji instytucji państwowych poprzez uznanie neutralności państwa i szkoły publicznej, formalnie jednak nie proklamowała rozdziału państwa od Kościoła. Wolność religii obejmuje „wewnętrzną wolność” zarówno posiadania wiary, jak i jej braku oraz „zewnątrzną wolność” rozpowszechniania przekonań religijnych lub światopoglądowych w określonych granicach [Safjan 2003, 50].

1.2. Postępowanie i ocena Trybunału

Dahlab argumentowała, że sam fakt noszenia przez nią chusty islamskiej nie mógł wpływać w jakikolwiek sposób na wierzenia dzieci [Evans 2009, 104]. Rząd stanął na stanowisku, iż chusta islamska stanowiła silny symbol religijny. Działania zakazujące skarżącej noszenia chusty islamskiej jako nauczycielce w szkole państwowej nie były równoznaczne z naruszeniem jej prawa do wolności religijnej. Trybunał odwołał się do obowiązku państwa w kwestii zorganizowania szkolnictwa na zasadzie neutralności wyznaniowej, zagwarantowanego w Konstytucji [Misztal i Stanisław 2010, 43]. W związku z powyższym w kompetencji państwa leży regulowanie sposobu postępowania swoich „funkcjonariuszy w szkole” [Garlicki 2009, 250]. Dahlab jako „funkcjonariusz publiczny” reprezentuje państwo.

Trybunał zwrócił uwagę na szczególną podatność dzieci na wpływy zewnętrzne, jak również istotną rolę nauczyciela w kształtowaniu osobowości młodego pokolenia⁸. Odwołując się do zasad ogólnych, nauczycielowi, jako jednostce, przysługuje wolność myśli, sumienia i religii, a także prawo manifestowania swoich przekonań. Do wykonywanych zadań musi podchodzić z pełnym profesjonalizmem. Nie może wykorzystywać swojej pozycji do narzucania osobistych przekonań swoim podopiecznym. Nauczyciele mogą podlegać określonym restrykcjom, które mogą być w sposób uzasadniony nałożone, ponieważ pracują oni w salach lekcyjnych w celu zapewnienia utrzymania edukacyjnego środowiska właściwego szkole oraz respektowania praw rodziców i dzieci [Evans 2001, 104].

⁷ Konstytucja z 1874 r. zagwarantowała w zupełności wolność sumienia, modlitwy i religii wszystkim obywatelom. Zob. [Rutz 2001, 533].

⁸ “Teachers were important role models for their pupils, especially when [...] the pupils were very young children attending compulsory primary school. [...] such children tended to identify with their teacher, particularly on account of their daily contact and the hierarchical nature of their relationship”.

Trybunał przyznał, iż trudno ocenić wpływ noszenia chusty islamskiej na wolność przekonań religijnych dzieci⁹. „W takich okolicznościach nie można jednak wprost wykluczyć, że noszenie chusty może mieć efekt prozelicki [...]”. Jacek Falski, komentując analizowaną sprawę, podkreślił, że szczególny akcent położono na „wyraźny symbol zewnętrzny”, który stanowił noszenie chusty przez nauczycielkę. Ewentualny efekt prozelicki z kolei może wynikać z noszenia tego symbolu od czasu, kiedy został narzucony kobietom „przepisem koranicznym z trudem dającym się pogodzić z zasadą równości płci” [Falski 2006, 79]. Noszenie chusty islamskiej okazuje się więc trudne do pogodzenia z przesłaniem tolerancji, poszanowania innych, a także równości i niedyskryminacji. Zdaniem Leszka Garlickiego problem postawiono w płaszczyźnie aksjologicznej, gdyż tolerancja i równość należą do najistotniejszych wartości, wokół których zbudowany został strasburski system ochrony praw człowieka [Garlicki 2009, 251].

Konkludując – Trybunał uznał, iż zakaz noszenia chusty islamskiej w szkole publicznej nie był sprzeczny z Konwencją. Nawiązując do sprawy *Karaduman przeciwko Turcji* (skarga Nr 16278/90), przypomniał, że w społeczeństwie demokratycznym państwo może ograniczyć noszenie chusty islamskiej, jeśli szkodzi to przedmiotowi ochrony praw człowieka. Fakt posiadania przez uczelnię świecką regulacji dotyczących sposobu ubierania się przez studentów nie jest ingerencją w prawo do wolności religii i sumienia¹⁰. Stwierdził, iż art. 9 Konwencji nie zawsze gwarantuje prawo do postępowania w obszarze publicznym zgodnie z własnymi przekonaniemami [Falski 2008, 62].

1.3. Interpretacja orzeczenia

Trybunał odwołał się do zasady, iż w społeczeństwie demokratycznym, w którym idea świeckości państwa zakłada neutralność wyznaniową w szkołach, konieczne było zakazanie nauczycielowi noszenia chusty w trakcie zajęć z małymi dziećmi. W celu zapewnienia poszanowania

⁹ “The Court accepts that it is very difficult to assess the impact that a powerful external symbol such as the wearing of a headscarf may have on the freedom of conscience and religion of very young children”.

¹⁰ W tej sprawie odmowa ze strony tureckiego uniwersytetu wydania dyplomu ukończenia studiów studentce, która na zdjęciu ubrana jest w chustę, postąpiła niezgodnie z regulacjami zakazującymi zasłaniania twarzy. Zob. [Jasudowicz 2001, 269].

przekonań jednostki państwo może uznać za uzasadnione podjęcie pewnych środków represjonujących, szczególnie w społeczeństwie, w którym istnieje kilka religii [Rozner 2002, 125]. Państwa europejskie wytworzyły własne „tradycje demokratyczno-konstytucyjne”. Pomimo iż świeckość uchodzi za wspólną zasadę strukturalną, nie ma jednolitego modelu europejskiego [Vogel 2007, 33].

Malcolm D. Evans, komentując decyzję *Dahlab przeciwko Szwajcarii*, stwierdził, że w analogicznych sytuacjach wynik uzależniony będzie od kontekstu. Państwo ma szeroki margines swobody oceny w ustalaniu konieczności wprowadzenia jakichkolwiek restrykcji. Autor odwołał się do sprawy *Kurtulmus przeciwko Turcji*, w której Trybunał odrzucił skargę profesor Uniwersytetu w Istambule, poddanej procedurze dyscyplinarnej za noszenie chusty w pracy. W tak rozpatrywanym kontekście nauczyciele mogą zostać poddani w sposób uzasadniony ograniczeniom wynikającym z noszenia symboli religijnych. Zapewnienie tego podkreśli zgodność z systemem szkolnictwa. W określaniu, czy restrykcje takie są uzasadnione, należy brać pod uwagę zasady wzajemnego szacunku i tolerancji [Evans 2009, 105].

2. SPRAWA LEYLA SAHIN PRZECIWKO TURCJI

Treść orzeczenia *Dahlab przeciwko Szwajcarii* znalazła zastosowanie w rozstrzygnięciu sprawy Leyla Sahin¹¹. Trybunał przypomniał neutralne stanowisko państwa w kwestii zapewnienia porządku publicznego. Kwestia symbolu chusty islamskiej pozostaje nadal przedmiotem silnych kontrowersji, gdyż rozwiązania w tym przedmiocie są „zróżnicowane w zależności od czasu i kontekstu”, co uzasadnia szeroki margines oceny władz państwowych [Misztal i Stanisław 2010, 44].

Trybunał potwierdził istnienie marginesu swobody oceny, który leży w kompetencji państwa, jednak organy europejskie zawsze mogą kontrolować takie postępowanie. Przy ustalaniu swobody brał pod uwagę potrzebę zapewnienia pluralizmu religijnego w społeczeństwie demokratycznym [Rozner 2002, 126]¹².

¹¹ Judgment *Leyla Sahin v. Turkey*, 10 XI 2005. Application no. 44774/98. „Reports of Judgments and Decisions” 2005-XI s. 173-229.

¹² Szerzej na temat pluralizmu religijnego w Europie zob. [Vogel 2007, 25-37].

2.1. Stan faktyczny i prawny

Skarżąca, turecka studentka Leyla Sahin, zarzuciła brak słuszności w zakazie noszenia chusty islamskiej w czasie zajęć na Uniwersytecie Medycznym w Istambule, a tym samym naruszenie art. 8, 9 i 14 Konwencji oraz art. 2 Protokołu 1.

Rektor uczelni wydał w 1998 r. regulamin zakazujący noszenia chust w salach wykładowych. Zabroniono przyjmowania na zajęcia studentek z tradycyjnym islamskim nakryciem głowy. Sahin odmówiła odkrycia głowy, dlatego nie była przyjmowana na zajęcia, jak również dopuszczana do egzaminów. W konsekwencji władze uczelniane zawiesiły studentkę w jej prawach.

Trybunał w analizowanej sprawie odwołał się przede wszystkim do Konstytucji Republiki Tureckiej z 17 listopada 1982 r., a zwłaszcza do art. 2 stanowiącego o świeckim charakterze tego państwa¹³. Wolność sumienia, religii i przekonań zagwarantowana jest z kolei w art. 24, w którym ustawodawca stanowi, iż nikt nie może być zmuszany do praktyk religijnych ani oskarżany z powodu swoich religijnych przekonań. Ustrojodawca w Preambule Konstytucji również zawarł stwierdzenie o zasadzie świeckości, która ma służyć separacji spraw państwa, polityki i religii. Falski podkreślił, że pomimo iż 95% obywateli Turcji wyznaje islam, państwo jako cel ma wyznaczone przestrzeganie świeckiego charakteru [Falski 2006, 79].

W dalszej części wyroku Trybunał przypomniał historyczne uwarunkowanie zasady sekularyzmu, na której założona została Republika Turecka (pkt 30) oraz regulacje dotyczące noszenia oznak religijnych (pkt 33-35).

Istotne znaczenie dla wolności religijnej w Turcji miało orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego, zgodnie z którym sekularyzm stanowi niezbędny warunek dla demokracji oraz występuje w roli gwaranta wolności religijnej i równości wobec prawa (pkt 39). Wolność religijna może być zachowywana jedynie w państwie świeckim. Faworyzowanie jakiegokolwiek innej religii jest sprzeczne z zasadą, iż wyznawcy różnych religii powinni być na równi traktowani przez państwo. Zgodnie z orzecznictwem konstytucyjnym świeckość państwa nie może być sprowadzana do

¹³ "The Republic of Turkey is a democratic, secular and social State based on the rule of law that is respectful of human rights in a spirit of social peace, national solidarity and justice [...]".

separacji pomiędzy dziedziną publiczną a religijną. Instytucje religijne funkcjonują w porządku świeckim, nie mogą jednak dominować nad publicznymi instytucjami. Religia nie może zastępować prawa z jego współczesnymi wartościami, gdyż stanowią źródło prawnych regulacji w dziedzinie publicznej [Safjan 2003, 53-54].

Trybunał przywołał następnie regulacje dotyczące Uniwersytetu w Istambule, gdzie uczęszczała skarżąca. Zgodnie z wymogami wewnętrznymi uczelni studenci w instytucjach uniwersytetu nie powinni nosić ubrań, które symbolizują albo manifestują jakąkolwiek religię, wiarę, rasę, polityczne bądź ideologiczne poglądy (pkt 46)¹⁴.

Trybunał przypomniał, iż uregulowania europejskie w analizowanej materii są dalekie od jednoznaczności (pkt 55-65) [Falski 2008, 63; Garlicki 2009, 251]. Obrazuje to zestawienie dosyć restrykcyjnej ustawy obowiązującej we Francji¹⁵ czy braku generalnego zakazu noszenia oznak religijnych w szkołach w Belgii. W Wielkiej Brytanii preferowana jest z kolei „postawa tolerancyjna”¹⁶, a trudności w respektowaniu chusty islamskiej spotykane są rzadko.

2.2. Postępowanie i ocena Trybunału

Trybunał rozpatrywał skargę Sahin w trzech stopniach. W pierwszej kolejności w kontekście naruszenia art. 9 Konwencji, następnie art. 2 Protokołu 1, na końcu zaś – art. 8, 10 i 14 Konwencji.

Aplikantka zarzuciła, iż zakaz noszenia chusty islamskiej na uczelni, do której uczęszczała, narusza jej prawo do wolności myśli, sumienia i religii, a w szczególności prawo do manifestowania religii. Zasadniczy problem sprowadzał się do odpowiedzi na pytanie, czy środki przedsięwzięte przez władze były „konieczne w demokratycznym społeczeństwie”. Zdaniem skarżącej pojęcia *demokracja* i *republika* nie należy interpretować jednakowo. Wyjaśniła, że żadne państwo europejskie nie zakazuje noszenia studentkom chust islamskich na uniwersytetach (pkt 100). Sahin

¹⁴ Analizowany wyrok opisuje ponadto zasady postępowania dyscyplinarnego wobec studentów naruszających obowiązujące przepisy (pkt 48-51) oraz zakres władzy rektora w powyższej materii (pkt 52-53).

¹⁵ Ustawodawca w ustawie z dnia 15 marca 2004 r. zakazał noszenia symboli i ubiorów, przez które uczniowie manifestują swoją przynależność religijną.

¹⁶ „[...] a tolerant attitude is shown to pupils who wear religious signs” (pkt 61).

była zdolna zaakceptować fakt, iż noszenie chusty islamskiej nie zawsze będzie chronione w kontekście wolności religijnej (pkt 102).

Trybunał, nawiązując do sprawy *Kokkinakis przeciwko Grecji*, przypomniał, że w społeczeństwie demokratycznym, w którym współistnieje wiele religii, może być konieczne, w ramach uzewnętrzniania religii lub przekonań, uwzględnienie własnych ograniczeń w tej dziedzinie w celu pogodzenia interesów różnych grup oraz zabezpieczenia przestrzegania przekonań jednostki (pkt 106) [Falski 2006, 79; Misztal i Stanisław 2010, 43; Jasudowicz 2001, 285-291]. Podkreślił, iż państwu przysługuje zadanie neutralnego organizowania procesu wyznawania różnych religii, aby sprzyjać m.in. porządkowi publicznemu oraz tolerancji w społeczeństwie demokratycznym (pkt 107). Cechą charakterystyczną społeczeństwa demokratycznego są pluralizm oraz tolerancja (pkt 108). Trybunał stwierdził, że „nie jest możliwe wskazanie wspólnego podejścia europejskiego w odniesieniu do roli religii w społeczeństwie, więc znaczenie i wpływ publicznego uzewnętrzniania przekonań religijnych różni się w zależności od czasu i kontekstu” (pkt 109). Wskazując orzeczenie *Dahlab przeciwko Szwajcarii*, zwrócił uwagę, że władze uczelniane mogą regulować uzewnętrznianie symboli religijnych, a także nakładać ograniczenia odnośnie do miejsca i sposobu tego uzewnętrzniania. Celem takich regulacji powinno być przede wszystkim zapewnienie porządku publicznego między osobami różnych wyznań (pkt 111).

Trybunał odniósł zasadę laickości państwa do szczególnego kontekstu tureckiego. Przypomniał wyrok *Refah Partisi i inni przeciwko Turcji*, w którym ukazana została doniosła rola zasady laickości państwa¹⁷. W dalszej części analizowanego wyroku Trybunał zgodził się z tureckim Trybunałem Konstytucyjnym w kwestii noszenia chusty islamskiej, że należy pamiętać „o oddziaływaniu, jakie noszenie takiego symbolu, postrzeganego jako wyraz obowiązku religijnego, może wywierać na tych, którzy jej nosić nie chcą” (pkt 115). Uzasadnienie zakazu noszenia jakichkolwiek symboli religijnych na uniwersytetach wynika z zasady laickości państwa (pkt 116). W związku z takim rozwiązaniem Try-

¹⁷ Judgment *Refah Partisi and others v. Turkey*, 13 II 2003. Application no. 41340/98, 41342/98, 41343/98, 41344/98. „Reports of Judgments and Decisions” 2003-II s. 267-321. W pkt 93 cytowanego wyroku rozstrzygnięto, że „postępowanie, które odmawia poszanowania tej zasady, nie zawsze musi być uznawane za chronione przez swobodę uzewnętrzniania przekonań religijnych wynikającą z art. 9 Konwencji”.

bunału ustanowienie zakazu noszenia chusty islamskiej pozostaje w ramach marginesu oceny przysługującego prawodawcy krajowemu. Wymiar tego marginesu zależy od elementu podmiotowego, kontekstu bezpośredniego oraz kontekstu ogólnego zarówno w sensie socjologicznym, jak i prawnym [Garlicki 2009, 250-252].

Analizując naruszenie art. 2 Protokołu 1, Trybunał przypomniał stanowisko skarżącej, jakoby odmowa dostępu do nauki na uniwersytecie z powodu noszenia przez nią chusty islamskiej stanowiła tym samym odmowę prawa do nauki (pkt 125). Restrykcje dotyczące ograniczenia dostępu do uniwersytetu nie osłabiły istoty prawa skarżącej do nauki (pkt 161). W konsekwencji tego Trybunał uznał, że nie doszło do naruszenia art. 2 Protokołu 1, jak również art. 8, 10 i 14 Konwencji.

Rozstrzygnięcie Trybunału nie było jednomyślne. Belgijska sędzia F. Tulkens zgłosiła zdanie odrębne do wyroku, które „odzwierciedla stan szerokiej części muzułmańskiej opinii publicznej [...] ukazując aksjologiczny relatywizm przyjętej linii orzeczniczej” [Falski 2008, 63]. Sędzia w swojej opinii odniosła się do prawa do wolności religijnej, jak również prawa do edukacji.

Autorka zdania odrębnego zadała pytanie, na jakich podstawach noszenie chusty islamskiej było ingerencją w prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Stwierdziła, że w analizowanej sprawie w odniesieniu do przyczyn podanych przez władze państwowe i Trybunał większość wskazała na dwa główne argumenty, mianowicie sekularyzm i równość. Jakkolwiek sędzia podpisała się pod tymi zasadami, to jednak nie zgodziła się ze sposobem ich zastosowania w danej sprawie oraz interpretacją w relacji do praktyki noszenia chusty islamskiej. Podkreśliła, iż w społeczeństwie demokratycznym należy dążyć do harmonii między zasadami sekularyzmu, równości i wolności, a nie przeciwstawiania ich przeciwko sobie (pkt 4).

Sędzia Tulkens nie widziała sprzeczności z zasadą laickości osobistych przekonań, gdyż noszenie chusty należy zaliczyć do „autonomii osobistej”. Sahin nie wystąpiła w żaden sposób przeciwko zasadzie świeckości, gdyż chustę nosiła dobrowolnie, nie zachowując się w sposób „ostentacyjny czy agresywny, prowokujący, propagandowy lub inny godzący w przekonania religijne innych osób” (pkt 8). Podczas gdy każdy zgadza się z potrzebą zapobiegania skrajnego radykalizmu w islamie, niemniej jednak poważny sprzeciw może być poczyniony przeciwko takiemu rozumowaniu. Noszenie chusty islamskiej nie może być łączo-

ne z fundamentalizmem i jest to istotne do rozróżnienia pomiędzy tymi, którzy noszą chusty a ekstremistami. Nie wszystkie kobiety, które noszą chusty islamskie, są fundamentalistami, nic nie wskazywało również na fakt, że Sahin miała takie poglądy. Sędzia podkreśliła, że aplikantka, jako dorosła osoba, ma zdolność opierania się wpływom. Jej osobiste działania w wykonywaniu prawa do wolności religijnej, a także manifestowania swojego wyznania poprzez noszenie symbolu religijnego nie mogą zostać w całości zaabsorbowane przez publiczny interes walki z ekstremizmem (pkt 10). Nie jest rolą Trybunału oceniać tego typu religię oraz praktyk religijnych, jak również nie leży w jego kompetencji wskazywanie generalnego sposobu znaczenia obecności chusty islamskiej lub narzucanie swojego poglądu w analizowanej kwestii skarżącej (pkt 12).

Pomimo podkreślenia przez Wielką Izbę faktu, że w społeczeństwie demokratycznym prawo do edukacji jest niezbędne dla zapewnienia praw człowieka, zaskakujące jest postępowanie mające na celu pozbawienie aplikantki tego prawa. Sędzia wskazała, że Sahin chciała ukończyć swoje studia. Odmawiając studentce dostępu do wykładów i egzaminów, *de facto* pozbawiono skarżącą prawa dostępu do uniwersytetu, a w konsekwencji prawa do nauki (pkt 15).

Sędzia zarzuciła Trybunałowi, że wyłączenie skarżącej ze społeczności akademickiej, kierując się przy tym zasadą laickości i równości, stanowi tym samym pozbawienie jej możliwości doświadczenia wolnego poznania (pkt 19)¹⁸. Skutkiem takiego postępowania może być „radikalizacja wierzących, wykluczenie pokornych oraz powrót do szkół religijnych” [Falski 2008, 63].

2.3. Interpretacja wyroku

Trzy możliwe kierunki interpretacji wyroku *Leyla Sahin przeciwko Turcji* wskazał Garlicki. Pierwszy nawiązuje do specyfiki kulturowego i wyznaniowego kontekstu Turcji, gdzie większość ludzi wyznaje islam. W analizowanym orzeczeniu nie bez znaczenia jest też historia, która również wykazuje pewne cechy charakterystyczne. Drugi kierunek interpretacji akcentuje kontekst konstytucyjny, w konsekwencji zasadę laickości państwa. Gdyby zatem potrzebę właściwej realizacji tej zasady

¹⁸ “University affords practical access to knowledge that is free and independent of all authority”.

„potraktować jako podstawowy argument ograniczający uzewnętrznianie w szkole symboli religijnych”, zasadne wydawałoby się również bezpośrednio odniesienie Trybunału do Francji czy Szwajcarii. Trzeci możliwy sposób interpretacji skłania się ku konsekwencjom, jakie eksponowanie chusty islamskiej może wywalać z punktu widzenia generalnych wartości, na których oparta jest Konwencja. Takie postrzeganie sytuacji z jednej strony nadawałoby ustaleniom Trybunału charakter uniwersalny, a z drugiej niosłoby ryzyko zarzucenia braku pełnego udokumentowania [Garlicki 2009, 252-253].

Znaczenie zasad tolerancji wyjaśnia problem, czy dzieci mogą manifestować swoje wierzenia religijne poprzez noszenie ubrań wskazujących na konkretną religię w trakcie uczestniczenia w lekcjach, a także czy ograniczenia w zakresie tych symboli religijnych są kompatybilne z pojęciem *szacunek*. Rozwiązanie w takiej sprawie musi zależeć od konkretnych faktów, jednakże należy pamiętać o rzeczywistej konieczności wprowadzania takich restrykcji¹⁹.

W przedmiotowej sprawie Trybunał podkreślił, że restrykcje dotyczące manifestowania swoich przekonań religijnych poprzez noszenie chusty islamskiej mogą w sposób uzasadniony zostać nałożone na studentkę, jeżeli decyzja taka umotywowana jest chęcią utrzymania laickiego charakteru państwowych instytucji [Evans 2009, 106].

3. SPRAWA DOGRU PRZECIWKO FRANCJI

We Francji, analogicznie do Szwajcarii i Turcji, zasada laickości jest jedną z podstawowych zasad ustrojowych. Dodatkowy argument dla Trybunału stanowił świecki charakter francuskiego szkolnictwa publicznego. Noszenie jakichkolwiek symboli religijnych we Francji może być zakazane w szkole świeckiej w zależności od sytuacji oraz ewentualnych konsekwencji. Do kompetencji władz państwowych należy margines oceny w takich przypadkach [Garlicki 2009, 254].

¹⁹ Szerzej na temat „konieczności w demokratycznym społeczeństwie” zob. [Evans 2001, 142-146].

3.1. Stan faktyczny i prawny

Skarga w analizowanej sprawie została wniesiona przez obywatelkę francuską, Belgin Dogru²⁰. Strona skarżąca zarzuciła, iż doszło do naruszenia art. 9 Konwencji wraz z art. 2 Protokołu 1 poprzez usunięcie uczennicy z publicznego gimnazjum na skutek odmowy zdjęcia chusty islamskiej w czasie lekcji wychowania fizycznego.

Uczennica od stycznia 1999 r., uczęszczając w lekcjach wychowania fizycznego, nosiła chustę islamską. Odmówiła jej zdjęcia nauczycielowi, który dwa razy zgłosił ten fakt dyrektorowi szkoły. Podczas zebrania szkolnego 11 lutego 1999 r. podjęto decyzję o wydaleniu uczennicy ze szkoły. Rodzice uczennicy odwołali się od tego rozstrzygnięcia. Decyzją z 17 marca 1999 r. podtrzymano dotychczasowe postanowienie w kwestii wydalenia ze szkoły. 28 kwietnia tego samego roku rodzice w imieniu własnym oraz córki odwołali się od tej decyzji do Sądu Administracyjnego. Sąd odrzucił skargę 5 października 1999 r. Kolejne odwołanie rodziców zostało ponownie odrzucone dnia 31 lipca 2003 r. Następna apelacja w tej sprawie uznana została za niedopuszczalną 29 grudnia 2004 r.

Głównym źródłem koncepcji sekularyzacji państwa we Francji jest *Ustawa o rozdziale państwa od Kościoła* z 9 grudnia 1905 r.²¹ Francja jest republiką laicką z obowiązującą zasadą rozdziału Kościoła i państwa, co doprowadziło do usunięcia ze sfery publicznej wszelkich zjawisk religijnych [Falski 2006, 73]. Zgodnie z art. 2 ust. 1 Ustawy „Republika nie opłaca ani nie subwencjonuje żadnego wyznania. [...] usunięte będą z budżetu Państwa, departamentów i gmin wydatki związane z wyznawaniem kultów”²². Na nietypową sytuację we Francji zwróciła uwagę Hanna Suchocka, stwierdzając, że z jednej strony bardzo silnie podkreślona jest zasada świeckości państwa, a z drugiej dopuszcza się możliwość nauczania

²⁰ Judgment *Dogru v. France*, 04 XII 2008. Application no. 27058/05. [http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90039#{"itemid":\["001-90039"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90039#{) [dostęp: 31.08.2015].

²¹ Stosunki prawne między państwem a związkami wyznaniowymi zostały uregulowane na podstawie wolności sumienia i swobody wyznawania każdej religii, nie-subwencjonowania przez państwo żadnych wyznań, wolności działania wszystkich wyznań i równego ich traktowania, a także wzajemnej nieingerencji władzy kościelnej w sferę państwa i odwrotnie. Zob. [Łakomy 1999, 59; Minnerath 2001, 386].

²² Podobnie, w art. 2 Konstytucji z 1958 r. zagwarantowany został laicki charakter Francji. Laicki charakter państwa determinuje wolność religijną i równość przekonań. Zob. [Safjan 2003, 46].

religii w szkole [Suchocka 1999, 349]²³. Francja musiała zmierzyć się z problemem ustosunkowania się do kwestii wprowadzania symboli o charakterze religijnym, w tym przypadku chusty islamskiej²⁴. Rada Stanu 27 listopada 1989 r. wydała opinię, zgodnie z którą noszenie przez uczniów symboli, za pomocą których chcą okazać swoją przynależność religijną, jest zgodne z laickością państwa na płaszczyźnie wolności uzewnętrzniania religii. Zakazane natomiast zostało noszenie takich symboli, które przede wszystkim, stanowią atak na wolność drugiej osoby. Uregulowanie noszenia chust powierzono radom administrującym, zaś procedury dyscyplinarne – dyrektorom zakładów (pkt 26). Kolejny etap stanowiła instrukcja z 12 grudnia 1989 r., potwierdzająca możliwość noszenia chust w szkole jako nienaruszającą zasady laickiej formy nauczania. Zgodnie z instrukcją taki zakaz można było wprowadzić na przykład w czasie wychowania fizycznego²⁵.

Wobec braku konkretnego rozstrzygnięcia każdy przypadek rozpatrywany był indywidualnie, w zależności od konkretnej sytuacji. Orzeczeniem z 2 listopada 1992 r. anulowano postanowienie o zakazie noszenia wszelkich oznak religijnych. W rozstrzygnięciu z dnia 10 marca 1995 r. podtrzymano decyzję o usunięciu dwóch uczennic, które odmówiły zdjęcia chust podczas lekcji wychowania fizycznego (pkt 29). Zdaniem Falskiego nie jest dobrym rozwiązaniem uzależnianie wydawanej opinii od konkretnego przypadku. Nie należy utożsamiać wszystkich zaleceń dotyczących zachowania się z nakazami religijnymi, gdyż część z nich wywodzi się z tradycji, która tylko nabiera cechy religijne, w rzeczywistości nią nie będąc [Falski 2006, 76-77].

Ustawą z 15 marca 2004 r.²⁶ wprowadzony został we Francji zakaz noszenia w szkole ostentacyjnych symboli religijnych. W dniu 18 maja 2004 r. wydano okólnik²⁷, w którym zabroniono noszenia symboli ujawniających jakkolwiek przynależność wyznaniową [Stanisz 2014, 148].

²³ Szerzej na temat relacji między państwem a Kościołem we Francji zob. [Krukowski 2000, 28-29; Krukowski 2013, 53-64].

²⁴ Drugą po katolicyzmie religią we Francji jest islam. Zob. [Łakomy 1999, 102].

²⁵ „A pupil’s dress must not in any circumstances prevent him or her from engaging in the normal way in the exercises inherent in physical education and sport classes or tutorials or workshops organised in certain subjects.” (pkt 27).

²⁶ Polskie tłumaczenie zob. Ustawa z 15 marca 2004 r. dotycząca znaków religijnych w szkołach publicznych. Tłum. i oprac. Michał Zawisłak. „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 4:2012 s. 159-160. Szerzej zob. [Falski 2011, 43-55].

²⁷ Polskie tłumaczenie zob. Okólnik z 18 maja 2004 r. w sprawie wprowadzenia w życie ustawy z 15 marca 2004 r. dotyczącej znaków religijnych w szkołach

3.2. Postępowanie i ocena Trybunału

Trybunał uznał zasadność zakazu noszenia chust islamskich w szkołach francuskich. Gerhard Robbers nie waha się stwierdzić, iż „spór o chusty dzieli”, natomiast zakaz noszenia chusty wypiera religię z dziedziny życia publicznego. Religia jednak powinna pozostać w życiu publicznym [Robbers 2007, 175].

Trybunał stwierdził, że art. 9 Konwencji „nie chroni każdego aktu motywowanego lub inspirowanego przekonaniem lub religią i nie zawsze gwarantuje prawo do zachowań wynikających z przekonań religijnych” (pkt 61). Restrykcje dotyczące wolności religijnej są konieczne w pluralistycznym i demokratycznym społeczeństwie, które ponadto powinno być oparte na wzajemnym dialogu (pkt 62). Państwo może ograniczyć wolność do manifestowania religii poprzez noszenie chusty islamskiej (pkt 63).

Możliwość odmowy dopuszczenia do zajęć lekcyjnych uczennicy, która odmówiła zdjęcia chusty na terenie szkoły, Trybunał wywnioskował z zasady laickości i neutralności oraz poszanowania pluralizmu (pkt 67). Wolność religijna ma szczególne znaczenie w społeczeństwie pluralistycznym. Należy zwrócić uwagę na szczególną potrzebę ochrony mniejszości, która powinna być rozpatrywana, jako „składnik ogólnej zasady wolności i składnik pluralizmu społecznego”. Korzystanie z tej wolności może być ograniczone, jeżeli wynika taka konieczność w państwie demokratycznym ze względu na jego bezpieczeństwo lub porządek publiczny [Granat 2003, 187-188].

Trybunał w swojej ocenie oparł się przede wszystkim na świeckim charakterze szkolnictwa francuskiego. Argumentował, iż niepołączalność noszenia oznak przynależności religijnej z zasadą świeckości szkoły może mieć miejsce w konkretnych przypadkach (pkt 70). W kompetencji państwa leży dokonywanie ocen w tej materii. Sytuacja związana z nauczaniem religii we Francji, określana jest jako „nietypowa”, gdyż przyjęte rozwiązania odpowiadają bardziej modelowi amerykańskiemu niż europejskiemu. Zasada świeckości została silnie podkreślona, choć z drugiej strony dopuszcza się wykorzystanie szkoły dla nauczania religii [Suchocka 1991, 98]. Na specyfikę ustroju szkolnego w państwie francuskim zwraca uwagę również Henryk Łakomy, podkreślając, iż „we

publicznych. Tłum. i oprac. Michał Zawiaślak. „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 4:2012 s. 161-167.

Francji, jak w żadnym innym kraju, oświata była dziedziną konfrontacji i porozumień w stosunkach między państwem a Kościołem” [Łakomy 1999, 89].

Trybunał przypomniał, iż zasada laickości ma charakter konstytucyjny. Konieczne w tym miejscu wydaje się zacytowanie pkt 72 analizowanego wyroku, zgodnie z którym „ochrona tej zasady ma pierwszorzędne znaczenie, zwłaszcza w szkolnictwie. [...] postępowanie odmawiające poszanowania tej zasady nie musi zawsze być uznane za objęte wolnością uzewnętrzniania wyznawanej religii i cieszyć się ochroną art. 9 Konwencji. Mając na względzie margines oceny, jaki musi być pozostawiony państwom przy kształtowaniu delikatnych relacji między nimi a kościołami, tak rozumiany i tak ograniczony nakazami laicyzmu swobody wyznania wydaje się uzasadniony w świetle wartości tworzących podstawy Konwencji” [Garlicki 2009, 254].

3.3. Interpretacja orzeczenia

Zdaniem Falskiego rozstrzygnięcie Trybunału w przedmiotowej sprawie może prowadzić do błędnego przekonania, że rozwiązania krajowe, oparte na konstytucyjnej zasadzie laickości, będą uznawane przez ETPC za zgodny z Konwencją, a w konsekwencji rodzić będzie u ich autorów poczucie bezkarności [Falski 2011, 48; Hucał 2012, 115].

Należy zauważyć, że treść wyroku stanowiła kontynuację linii orzeczniczej, ukształtowanej przez ETPC, w których powoływał się na zróżnicowanie w krajach Konwencji rozwiązań prawnych regulujących obecność symboli religijnych w szkołach [Kamiński 2013, 15-16].

*

Z analizy wybranego orzecznictwa dotyczącego ekspozycji chusty islamskiej w szkołach publicznych nasuwają się następujące konkluzje:

1. Najwięcej uwagi Trybunał poświęcił kwestii noszenia chusty islamskiej w państwowych instytucjach szkolnych. W orzeczeniach zwrócił uwagę na szeroki margines swobody oceny państwa w przedmiocie jakichkolwiek ograniczeń prawa wolności religijnej.

2. W postanowieniu *Dahlab przeciwko Szwajcarii* potwierdzono zakaz noszenia chusty przez nauczycielkę w trakcie prowadzenia lekcji.

Jedną z głównych podstaw prawnych takiej decyzji była Konstytucja, zgodnie z którą system szkolnictwa szwajcarskiego zorganizowany jest na zasadzie neutralności wyznaniowej.

3. Trybunał w orzeczeniu *Leyla Sahin przeciwko Turcji* również odwołał się do zasady laickości, uznając zasadny zakaz noszenia symbolu muzułmańskiego przez studentkę. Podkreślił obowiązek państwa polegający na ochronie porządku publicznego.

4. Wyrok *Dogru przeciwko Francji* dotyczył zakazu noszenia chusty islamskiej przez uczennicę gimnazjum w szkole państwowej. Trybunał zwrócił ponownie uwagę na konieczność poszanowania zasady pluralizmu religijnego, neutralności oraz laickości państwa.

Wszystkie przeanalizowane orzeczenia odnoszą się do obowiązkowego przestrzegania zasady laickości państwa. Państwo świeckie nie może utożsamiać się z żadnym wyznaniem czy światopoglądem religijnym, to jednak powinno zachowywać swoje podstawy aksjologiczne.

BIBLIOGRAFIA

Źródła prawa

Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2. Dz.U. 1993 Nr 61 poz. 284.

Okólnik z 18 maja 2004 r. w sprawie wprowadzenia w życie ustawy z 15 marca 2004 r. dotyczącej znaków religijnych w szkołach publicznych. Tłum. i oprac. Michał Zawisłak. „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 4:2012 s. 161-167.

Ustawa z 15 marca 2004 r. dotycząca znaków religijnych w szkołach publicznych. Tłum. i oprac. Michał Zawisłak. „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 4:2012 s. 159-160.

Orzecznictwo

Decision Dahlab v. Switzerland. 15 II 2001. Application no. 42393/98. „Reports of Judgments and Decisions” 2001-V s. 447-464.

Judgment Dogru v. France. 04 XII 2008. Application no. 27058/05. [http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90039#{"itemid":\["001-90039"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90039#{) [dostęp: 31.08.2015].

Judgment Leyla Sahin v. Turkey. 10 XI 2005. Application no. 44774/98. „Reports of Judgments and Decisions” 2005-XI s. 173-229.

Wyrok Lautsi przeciwko Włochom. 3 XI 2009. Nr 30814/06 (w polskim tłumaczeniu). „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2:2010 s. 203-218.

Judgment Lautsi v. Italy. 18 III 2011. Application no. 30814/06. „Reports of Judgments and Decisions” 2011-III s. 61-117; polskie tłumaczenie wyroku: „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 3:2011 s. 157-210.

Literatura

- Evans, Carolyn. 2001. *Freedom of religion under the European Convention on Human Rights*, New York: Oxford University Press.
- Evans, Malcolm D. 2009. *Manual on the wearing of religious symbols in public areas*. Leiden–Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Falski, Jacek. 2008. „Europejskie kryteria wolności sumienia i wyznania a islam.” *Państwo i Prawo* 9:57-68.
- Falski, Jacek. 2006. „Państwo laickie wobec problemu prezentowania symboli religijnych.” *Państwo i Prawo* 6:73-84.
- Falski, Jacek. 2011. „Wokół zakazu symboli religijnych we francuskiej szkole publicznej.” *Państwo i Prawo* 12:43-55.
- Garlicki, Leszek. 2009. „Religia a szkoła publiczna (na tle aktualnego orzecznictwa strasburskiego).” W *Pro bono Republicae. Księga jubileuszowa profesora Michała Pietrzaka*, red. Paweł Borecki, Andrzej Czohara, Tadeusz Zieliński, 244-254. Warszawa: Wydawnictwo LexisNexis.
- Granat, Mirosław. 2003. „Granice wolności religijnej w społeczeństwie pluralistycznym.” W *Kultura i Prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i Wolność religijna w Unii Europejskiej*. Warszawa, 2-4 września 2002, red. Józef Krukowski, Otto Theisen, 173-192. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Hućał, Michał. 2012. *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Jasudowicz, Tadeusz. 2001. *Wolność religii. Wybór materiałów. Dokumenty. Orzecznictwo*. Toruń: TNOiK.
- Kamiński, Ireneusz C. 2013. „Islamska chusta i zasłony twarzy u kobiet w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu.” *Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego* 11:7-19.
- Krukowski, Józef. 2013. *Kościelne prawo publiczne. Prawo konkordatowe*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Krukowski, Józef. 2000. „Systemy relacji między państwem a Kościołem.” W *Polskie prawo wyznaniowe*, red. Józef Krukowski, 25-38. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze PWN.
- Łakomy, Henryk. 1999. *Państwo a Kościół we Francji*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP.
- Minnerath, Roland. 2001. “Church autonomy in Europe.” W *Church autonomy*, red. Gerhard Robbers, 381-393. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Misztal, Henryk, i Stanisław Piotr. 2010. „Wolność wyznania a symbole religijne w życiu publicznym państwa świeckiego.” *Annales Canonici* 6:37-55.
- Robbers, Gerhard. 2007. „Islam w Europie.” W *Kultura i Prawo. Materiały V Międzynarodowej Konferencji na temat Tożsamość kulturowa Unii Europejskiej a pluralizm religijny*. Trewir, 18-19 września 2006, red. Józef Krukowski, Josef Isensee, Mirosław Sitarz, 173-178. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Rozner, Monika. 2002. „Prawo do wolności religijnej w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 1950 r.” *Studia z Prawa Wyznaniowego* 5:111-139.

- Rutz, Gregor A. 2001. "Church autonomy and religious liberty in Switzerland." W Church autonomy, red. Gerhard Robbers, 533-539. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Safjan, Marek. 2003. „Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich.” W Kultura i Prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i Wolność religijna w Unii Europejskiej. Warszawa, 2-4 września 2002, red. Józef Krukowski, Otto Theisen, 43-73. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Sitarz, Mirosław. 2013. „Świeckość państwa.” W Encyklopedia Katolicka, t. XIX, 366-367. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Sitarz, Mirosław. 2014. „Wolność religijna.” W Wielka Encyklopedia Prawa, t. II, red. Grzegorz Leszczyński, 248-249. Warszawa: Fundacja „Ubi societas, ibi ius”.
- Stanisz, Piotr. 2014. „Symbole religijne w szkole publicznej.” W Religia i etyka w edukacji publicznej. red. Józef Krukowski, Paweł Sobczyk, Michał Poniatowski, 143-167. Warszawa: Wydawnictwo UKSW.
- Stanisz, Piotr, i Sobczyk Paweł. 2014. "Freedom of thought, conscience and religion as the main principle of 'the Union ecclesiastical law'." W The Law and Security Challenges. Europe after the NATO and EU Enlargements, red. Cezary Szyjko, 61-73. Warszawa: Akademia Obrony Narodowej.
- Suchocka, Hanna. 1991. „Nauczanie religii w szkole w świetle Konstytucji i ustawodawstwa wybranych państw europejskich.” W Nauczanie religii w szkole w państwie demokratycznym, red. Józef Krukowski, 85-99. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Suchocka, Hanna. 1999. „Prawo do nauczania religii w szkole na tle standardów europejskich.” Ethos 1-2:342-355.
- Vogel, Bernhard. 2007. „Unia Europejska a pluralizm religijny.” W Kultura i Prawo. Materiały V Międzynarodowej Konferencji na temat Tożsamość kulturowa Unii Europejskiej a pluralizm religijny. Trewir, 18-19 września 2006, red. Józef Krukowski, Josef Isensee, Mirosław Sitarz, 25-37. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Warchałowski, Krzysztof. 2004. Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Ekspozycja chusty islamskiej przedmiotem rozstrzygnięć Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza wybranego orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w przedmiocie manifestacji własnej religii lub przekonań poprzez noszenie chusty islamskiej. Autorka – w porządku chronologicznym – charakteryzuje następujące wyroki/decyzje Europejskiego Trybunału Praw Człowieka: decyzję *Dahlab przeciwko Szwajcarii*, wyrok *Leyla Sahin przeciwko Turcji* i wyrok *Dogru przeciwko Francji*. Prezentowany artykuł zawiera charakterystykę okoliczności sprawy,

właściwe prawo krajowe, postępowanie i rozstrzygnięcie Trybunału, a w konsekwencji – interpretację orzeczenia.

Słowa kluczowe: wolność myśli, sumienia i religii, Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, prawo krajowe, szkoła, uniwersytet

Wearing Islamic Headscarf in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights

Summary

The aim of the article is the analysis of the selected jurisprudence of the European Court of Human Rights concerning manifestation of one's religion or beliefs because of wearing Islamic headscarf. The Author – according to the chronological order – takes into consideration the following judgments/decisions of the European Court of Human Rights: Decision *Dahlab v. Switzerland*, Judgment *Leyla Sahin v. Turkey* and Judgment *Dogru v. France*. The presented article contains the characteristic of the circumstances of the case, the relevant domestic law, the proceedings and Court decision and finally – interpretation of the judgment.

Key words: freedom of thought, conscience and religion, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, domestic law, school, university

Information about Author: AGNIESZKA ROMANKO, PH.D. – assistant in the Department of Public and Constitutional Church Law, Institute of Canon Law, Faculty of Law, Canon Law and Administration at the John Paul II Catholic University of Lublin; Al. Raclawickie 14, 20-950 Lublin, Poland; e-mail: aga2411@vp.pl